

13. Tissier A. Theorie et pratique de la tierce opposition / Albert Tissier. – Paris : Libr. A. Rousseau, 1890. – 316 p.

* Кузьменко Анна Ігорівна – аспірант Національного університету біоресурсів і природокористування України.

УДК 347.1+340.11

Віталій Мазур *

МЕХАНІЗМ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Дана стаття присвячена проблематиці механізму цивільно-правового регулювання як важливого інструменту забезпечення належного рівня упорядкованості цивільних відносин, їх розвитку та правової охорони. Аналізуються різні підходи до розуміння сутності механізму цивільно-правового регулювання, що існують у правовій доктрині в цілому, а також результати їх застосування в науці цивільного права.

Ключові слова: механізм цивільно-правового регулювання, механізм правового регулювання, правове регулювання цивільних відносин.

Мазур В. В. Механизм гражданско-правового регулирования как правовая категория.

Данная статья посвящена проблематике механизма гражданско-правового регулирования как важного инструмента обеспечения надлежащего уровня упорядоченности гражданских отношений, их развития и правовой охраны. Анализируются различные подходы к пониманию сущности механизма гражданско-правового регулирования, существующие в правовой доктрине в целом, а также результаты их применения в науке гражданского права.

Ключевые слова: механизм гражданско-правового регулирования, механизм правового регулирования, правовое регулирование гражданских отношений.

Mazur V. V. Civil law regulation mechanism as a legal category.

This article deals with problems of civil law regulation mechanism as an important instrument to ensure the proper ordering of civil relations, their development and legal protection. It also analyzes various approaches to understanding the nature of civil law regulation mechanism that generally exist in the legal doctrine, as well as the outcomes of their application in the civil law science.

Keywords: civil law regulation mechanism, legal regulation mechanism, legal regulation of civil relations.

Забезпечити ефективно правове регулювання будь-яких цивільних відносин, включаючи й сервітутні відносини, можливо лише за наявності науково обґрунтованого, дієвого, достатньо збалансованого та такого, що відповідає потребам сучасного цивільного обороту, механізму цивільно-правового регулювання.

Проблемі механізму правового регулювання в цілому та механізму цивільно-правового регулювання, зокрема, дослідженню окремих його елементів, приділяли увагу наступні вітчизняні та зарубіжні вчені-правники і цивілісти: С. С. Алексєєв, В. М. Горшенєв, О. С. Іоффе, О. Я. Кархут, Ю. В. Кривицький, Н. С. Кузнецова, О. В. Малько, О. О. Отраднова, С. О. Погрібний, О. М. Родіонова, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонич, В. Л. Яроцький та інші. При цьому, в межах української доктрини цивільного права основна увага вчених зосереджувалася на аналізі особливостей механізмів правового регулювання лише окремих видів цивільних відносин (наприклад: договірних (С. О. Погрібний); деліктних (О. О. Отраднова). Загалом же механізм правового регулювання всіх без винятку цивільних відносин не піддавався дослідженню на рівні комплексних монографічних робіт. Важливим та актуальним є розуміння основних засад дослідження даної проблематики.

Метою статті є дослідження та узагальнення положень правової доктрини та доктрини цивільного права, що розкривають засади розуміння сутності механізму цивільно-

правового регулювання. З урахуванням зазначеної мети були поставлені наступні завдання наукового дослідження: визначити та проаналізувати існуючі в правовій науці та цивілістиці методологічні підходи до осмислення природи механізму цивільно-правового регулювання, обрати один із них для подальшого дослідження механізму цивільно-правового регулювання сервітутних відносин, а також обґрунтувати необхідність збереження категорії «механізм цивільно-правового регулювання» у правовій науці.

Серед вчених не існує однастайності думок щодо розуміння сутності механізму правового регулювання. Така ситуація спостерігається як у загальній теорії права, так і відповідним чином знаходить своє відображення в рамках науки цивільного права. Адже цивілісти в основному дотримуються тих положень вчення про механізм правового регулювання, які є базовими в осмисленні всієї проблематики та вироблені протягом тривалого часу на рівні загальнотеоретичних досліджень.

Вся палітра поглядів науковців на сутність механізму правового регулювання в цілому, та власне механізму цивільно-правового регулювання систематизовано може бути представлена окремими методологічними підходами.

Під методологічним підходом слід розуміти «принципову методологічну орієнтацію дослідження, точку зору, з якої розглядається об'єкт вивчення (спосіб визначення об'єкта), поняття або принцип, що керує загальною стратегією дослідження» [1, с. 160].

Саме у значенні фактору, що пронизує весь процес наукового дослідження певного явища чи процесу, визначає його хід та відповідно потенційно можливий результат і доцільно, на нашу думку, використовувати поняття методологічного підходу в ході аналізу проблематики механізму.

В юридичній літературі нині існує як мінімум дві точки зору щодо кількості та якісного змісту методологічних підходів до розуміння механізму правового регулювання, а відтак і механізму цивільно-правового регулювання. Так, ще С. С. Алексєєв, як основоположник даної проблематики, виділяв інструментальний або спеціально-юридичний, психологічний та соціальний підходи. Основна особливість інструментального підходу, на його думку, полягає в розгляді механізму правового регулювання як «комплексу засобів, всього юридичного інструментарію, що працює в процесі правового регулювання». Психологічний же підхід характеризується тим, що основна увага зосереджується на аналізі процесу формування та дії мотивів поведінки людей як учасників відповідних суспільних відносин, що відбувається в результаті їх правового регулювання. Як зазначає С. С. Алексєєв, це «свого роду проекція способів правового регулювання на психологічну сферу особистості». Сутність же соціального підходу, на думку вченого, виявляється в можливості використання поняття «механізм» більш широко, з позицій правового впливу в цілому. В даному випадку мова йде вже власне не про механізм правового регулювання, а про «соціальний механізм дії права» [2, с. 11–23].

Аналіз виділених С. С. Алексєєвим методологічних підходів до осмислення природи механізму правового регулювання свідчить, що фактично лише інструментальний або спеціально-юридичний підхід є таким, що притаманний саме правовому дослідженню даного явища. Психологічний та соціальний же підходи характеризуються переважним застосуванням не правових знань, а здобутків однойменних сфер наукового пізнання – психології та соціології. Якщо провести своєрідну проекцію методологічних підходів, виділених С. С. Алексєєвим, на дослідження саме механізму цивільно-правового регулювання (тобто на сферу цивілістики), то, на нашу думку, можливим є застосування лише інструментального підходу. Психологічний та соціальний підходи, з урахуванням їх комплексності та загальності, доцільно застосовувати саме на рівні загальнотеоретичних досліджень механізму правового регулювання. Більше того, за своєю природою вони стосуються не власне механізму правового регулювання, а механізму правового впливу.

Порівняно новим за часом свого формування та становлення поглядом в частині визначення груп методологічних підходів до оцінки суті як механізму правового регулювання, так і механізму цивільно-правового регулювання, є виділення інструментального, діяльнісного, системного та комплексного підходів [3, с. 7].

Інструментальний підхід вважається найбільш усталеним та доктринально розробленим більшістю вчених-правників та цивілістів. Основне розуміння механізму правового регулювання в межах інструментального підходу було теоретично обґрунтоване С. С. Алексєєвим, якого по праву вважають засновником даного підходу та й взагалі проблематики механізму правового регулювання. За тривалий час свого розвитку інструментальний підхід до осмислення природи механізму правового регулювання в цілому та механізму цивільно-правового регулювання збагатився значною кількістю різних за змістом дефініцій даної юридичної конструкції. В рамках доктрини цивільного права прихильники інструментального вчення, спираючись на досягнення загальної теорії права, формулюють власні дефініції механізму цивільно-правового регулювання. Їх особливості можна помітити, лише проаналізувавши ряд з них.

Так, О. О. Отрадна, розробляючи питання механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань, визначає останній як «сукупність цивільно-правових засобів, за допомогою яких забезпечується відновлення порушених прав потерпілого, відшкодування або компенсація заподіяної йому позадоговірної шкоди» [4, с. 17]. Як бачимо, визначення механізму набуває якісного цивілістичного забарвлення. Це виявляється у застосуванні формулювання «цивільно-правові засоби», тобто мова йде лише про ті правові засоби, які притаманні власне цивільному праву як галузі й уособлюють приватноправові характеристики, а також у визначенні мети, на досягнення якої спрямований зазначений механізм, що притаманна цивільно-правовому регулюванню деліктних зобов'язань.

Своєрідним є погляд С. О. Погрібного на механізм правового регулювання договірних відносин у цивільному праві. Зокрема, вчений-цивіліст під механізмом правового регулювання розуміє «послідовний ланцюг зміни окремих правових явищ: норма права, що регулює цивільні відносини, – юридичний факт – права і обов'язки, що існують у цивільних правовідносинах, які виникли на його підставі – реалізація цих прав та виконання обов'язків, а за необхідності – також і захист порушеного права чи інтересу» [5, с. 43]. Поверховий та поспішний аналіз даної дефініції може сформувати уявлення про те, що С. О. Погрібний не розглядає механізм цивільно-правового регулювання як «систему або сукупність цивільно-правових засобів», що є характерним для інструментального підходу. Насправді, це не так, оскільки зазначене концептуальне розуміння механізму, впливає з самого змісту визначення, запропонованого С. О. Погрібним. Так, науковець веде мову про «окремі правові явища», до яких відносить цивільно-правові норми, юридичні факти, суб'єктивні цивільні права та обов'язки, акти їх реалізації, а також засоби захисту порушених цивільних прав та інтересів. За своєю природою дані правові явища і є власне цивільно-правовими засобами, що в сукупності утворюють механізм цивільно-правового регулювання. Вказівка ж на те, що механізм являє собою послідовний ланцюг зміни зазначених правових явищ, підкреслює, що ці явища організовані певним чином, взаємопов'язані та перебувають у взаємодії. Останнє дає змогу вести мову не про простий набір правових явищ, а про їх систему, а отже й про систему цивільно-правових засобів.

Таким чином, базовим принципом, покладеним в основу інструментального підходу, є розуміння механізму цивільно-правового регулювання як «системи правових засобів». Причому основне принципове значення має саме словосполучення «правові засоби», що своїм смисловим наповненням обумовлює концептуальний напрямок дослідження категорії «механізм цивільно-правового регулювання». Тут даний механізм завжди, незалежно від різних за своїм змістом формулювань, буде підводитися під розуміння його не як процесу, діяльності, а як правового явища, інструменту певного вищого порядку, що охоплює інструменти нижчого порядку для забезпечення процесу цивільно-правового регулювання і досягнення мети останнього. Звідси й назва даного методологічного підходу – інструментальний підхід.

Аналіз юридичної літератури цивілістичного спрямування засвідчив, що саме інструментальний підхід є провідним в осмисленні проблематики механізму цивільно-правового регулювання, інші ж методологічні підходи нині практично не реалізовані в цивілістиці. Однак, така ситуація не означає, що вони взагалі не можуть бути застосовані.

Тому коротко охарактеризуємо їх задля формування цілісної картини щодо даної проблематики.

Одним із методологічних підходів до осмислення сутності механізму правового регулювання є діяльнісний підхід, заснований В. М. Горшеневим, на протизагу інструментальному підходу. Зокрема, В. М. Горшенев першим вказав на можливість розгляду механізму правового регулювання з позицій його зовнішньої організації, коли основна увага зосереджується на дослідженні організаційних сторін (форм) правового регулювання, а також аналізується вся сукупність правових форм діяльності органів держави і громадських організацій, до яких вчений відносив правотворчу і правозастосовну діяльність [6, с. 55–56]. Таке розуміння механізму правового регулювання й було покладено в основу сформованого діяльнісного підходу до його осмислення. Тобто, основна мета діяльнісного підходу зводиться до аналізу механізму правового регулювання через призму діяльності певних уповноважених на те суб'єктів, яка спрямовується на забезпечення втілення приписів правових норм у реальне життя і досягнення мети правового регулювання – відповідного рівня упорядкованості певних суспільних відносин. Увага тут акцентується не на правових засобах з точки зору інструментального підходу, а на тому, що являє собою зазначена діяльність, яким чином вона відбувається, які суб'єкти беруть у ній участь, а також яким чином вона опосередковує процес правового регулювання і забезпечує досягнення його мети. Іншими словами, саме діяльність виступає засобом (інструментом) реалізації правового регулювання.

Нині діяльнісний підхід знаходиться в стані свого розвитку, хоча, порівняно з інструментальним підходом, активно не застосовується. Серед прихильників діяльнісного розуміння проблематики механізму правового регулювання доцільно назвати наступних науковців: В. Н. Карташов [7, с. 20], Е. Р. Чернова [8].

На момент проведення даного дослідження, в доктрині цивільного права, потенціал діяльнісного підходу до осмислення сутності механізму цивільно-правового регулювання практично не реалізовано. Його застосування в даній сфері обов'язково повинно супроводжуватися врахуванням сучасних тенденцій розвитку цивільного обороту, включаючи фактор зростання значення саморегулювання цивільних відносин, тобто безпосередньої участі членів громадянського суспільства в регулюванні цих відносин, зокрема, шляхом використання конструкції цивільно-правового договору.

Своєрідним поглядом на проблематику механізму правового регулювання та механізму цивільно-правового регулювання є системний підхід до розуміння його природи. Даний підхід був обґрунтований В. О. Шабалінім і справив значний вплив на подальший розвиток інструментального вчення про механізм правового регулювання. На думку вченого, під останнім слід розуміти «складну сукупність юридичних засобів як управляючу систему, за допомогою якої здійснюється цілеспрямований правовий вплив на суспільні відносини» [9, с. 137]. Системний підхід ґрунтується на розумінні механізму правового регулювання як цілісної та динамічної системи, елементи якої повністю підпорядковані її меті. Вони мають притаманні їм особливості, які перекладаються на систему (тобто механізм) в цілому, зумовлюючи її головні риси. Основна увага в даному випадку акцентується на аналізі елементів механізму правового регулювання (під якими також розуміються правові засоби) не відірвано від системи, не поза нею, а у функціональній єдності, у взаємодії. Всі елементи механізму правового регулювання мають безліч взаємозв'язків, без яких такі елементи втрачають своє значення і, відповідно, сам механізм припиняє своє існування. При цьому, на відміну від інструментального підходу, представники системного погляду не вказують на критерій виділення зазначених елементів механізму правового регулювання. Це обумовлює включення до структури механізму різних за своєю природою правових явищ, що мають не лише спеціально-юридичні, але й певні психологічні, соціальні характеристики (наприклад, правосвідомість, правова культура). Тобто виділяються такі складові елементи механізму, які не несуть у собі регулятивного потенціалу, а є лише передумовою або створюють середовище для реалізації процесу правового регулювання.

Порівняно новим фактом застосування системного методологічного підходу у загальнотеоретичних дослідженнях механізму правового регулювання є праця С. П. Нарикової «Системний підхід до дослідження механізму правового регулювання» [10].

У межах доктрини цивільного права на сьогоднішній день системний підхід не отримав свого активного застосування. Однак, його вплив на подальший розвиток інструментального вчення безумовно відобразився й на застосуванні основних положень даного вчення у цивілістичних дослідженнях. Це виявилось у дослідженні механізму цивільно-правового регулювання не лише у статичній, але й у динамічній, у функціональній єдності його елементів.

Потенційна можливість інтеграції основних положень перерахованих вище методологічних підходів та прагнення виробити універсальне бачення картини призвели до формування комплексного, або інтегративного підходу до проблематики механізму. Напевно, через свій порівняно нещодавній характер виникнення, комплексний підхід поки що не знайшов прикладів своєї реалізації в частині дослідження механізму цивільно-правового регулювання. Але, для прикладу, на рівні загальнотеоретичних досліджень механізму правового регулювання, прихильниками комплексного або інтегративного підходу є такі вчені-правники: Д. В. Єрмашов [11] (діяльнісно-системний), О. Ф. Скакун [12, с. 262–263] (інструментально-діяльнісний) та інші.

Для цілей майбутнього дослідження механізму цивільно-правового регулювання, зокрема, сервітутних відносин необхідно обрати та дотримуватися лише одного із перерахованих вище методологічних підходів. На нашу думку, доцільним є застосування інструментального вчення під час опанування проблематики механізму цивільно-правового регулювання як загалом, так і окремих видів цивільних відносин, у т. ч. сервітутних. Аргументом на користь обрання даного методологічного підходу є те, що він дає можливість охарактеризувати механізм цивільно-правового регулювання (зокрема, сервітутних відносин) як в цілому, так і проаналізувати окремі його складові елементи, їх взаємозв'язки та взаємозалежності. Це, в свою чергу, полегшить виявлення різних недоліків, дефектів у механізмі цивільно-правового регулювання (зокрема, сервітутних відносин), встановлення причин їх появи та вироблення можливих шляхів їх усунення, що сприятиме підвищенню рівня правового регулювання як в цілому цивільних, так і сервітутних відносин в Україні.

Деякі вчені критикують застосування в юридичній науці категорій «механізм правового регулювання» та «механізм цивільно-правового регулювання» і пропонують взагалі відмовитися від них. Так, з відповідною критикою виступає Л. О. Корчевна. На її думку, поява категорії «механізм правового регулювання» в юридичній науці була зумовлена виведенням останньої на один рівень із природознавчою наукою і широким використанням в її межах природничих категорій та причинно-механістичного підходу до пояснення сутності основних явищ правової матерії. Л. О. Корчевна доходить висновку, що онтологічна революція в науці та пов'язана з нею гуманітаризація теоретичних знань, включаючи й знання про державу і право, спростовують механістичний підхід у правопізнанні як спрощений, а отже, недостатній. Інтелігібельний елемент у функціонуванні правової системи не підвладний каузальній детермінації, і тому не пізнається за допомогою механістичних понять [13, с. 119].

На наш погляд, не слід у категоричній формі заперечувати можливість використання в доктрині права в цілому та в цивілістиці, зокрема, юридичної конструкції «механізм правового регулювання» і відповідно похідної від неї – «механізм цивільно-правового регулювання». Останні дають змогу якнайповніше зрозуміти якісну сторону власне процесу правового регулювання, незважаючи на їх яскраво виражений технічний характер. Ведучи мову як про механізм цивільно-правового регулювання, так і про механізм правового регулювання взагалі, в жодному разі не слід сприймати даний термін в прямому сенсі цього слова як певний пристрій, прилад, апарат. Введення технічного терміну «механізм» у правову сферу передбачає необхідність розгляду його як певної фікції, явища, що пристосоване, адаптоване до потреб юридичної науки. Дійсно, гуманізація та гуманітаризація знань про державу та право не дає можливості для простого перенесення термінів природничих наук в юридичну науку як гуманітарну сферу наукових знань. Однак, це не означає, що

природничі науки не накладають свій відтінок на гуманітарні науки та навпаки. Категорія «механізм правового регулювання» є наслідком знаходження окремих точок дотику між вищезгаданими сферами наукового пізнання. Крім того, неможливо просто взяти й відмовитися від правових категорій фундаментального значення без їх обґрунтованої видозміни або ж заміни на нові, оскільки це зруйнує вироблену за тривалий час наукову картину та призведе до негативних наслідків.

Тому критика Л. О. Корчевної є передчасною. Доцільно спрямувати всі наукові зусилля на пристосування вчення про механізм цивільно-правового регулювання до сучасних потреб. Отримані результати згодом можуть бути оформлені в окремий науково обґрунтований методологічний підхід до дослідження даної проблематики. Очевидно, що в рамках цивілістики зазначений методологічний підхід повинен враховувати принципи положення даної галузі права, а також сучасні тенденції розвитку цивільного обороту.

Отже, нині в правовій доктрині та доктрині цивільного права не сформувалося єдиного усталеного погляду на сутність механізму правового регулювання, а відтак і механізму цивільно-правового регулювання. Зустрічаються навіть критичні зауваження щодо застосування даної правової категорії, що вимагає нових наукових пошуків для їх спростування з урахуванням сучасних умов розвитку права та суспільства. Механізм цивільно-правового регулювання може досліджуватися на засадах інструментального, діяльнісного, системного та комплексного методологічних підходів. При цьому, вчені-цивілісти аналізують особливості механізмів правового регулювання різних видів цивільних відносин, ґрунтуючись переважно на інструментальній концепції. Для цілей майбутнього дослідження механізму цивільно-правового регулювання саме сервітутних відносин також доцільно застосувати інструментальний методологічний підхід. Його застосування створить можливість виявити існуючі теоретичні та практичні проблеми як щодо всієї конструкції механізму цивільно-правового регулювання сервітутних відносин, так і ті, що пов'язані з кожним конкретним його складовим елементом. Вироблені можливі пропозиції та рекомендації щодо їх вирішення сприятимуть формуванню дієвого механізму цивільно-правового регулювання сервітутних відносин, який відповідав би сучасним тенденціям розвитку цивільного обороту. Все це створить підґрунтя для підвищення рівня ефективності правового регулювання сервітутних відносин.

Список використаних джерел:

1. Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э. Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 444 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 томах / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. II. – 360 с.
3. Кархут О. Я. Механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ольга Ярославівна Кархут. – К., 2014. – 21 с.
4. Отраднава О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія / О. О. Отраднава. – К. : Юрінком Інтер, 2014. – 328 с.
5. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія / С. О. Погрібний. – К. : Правова єдність, 2009. – 304 с.
6. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М. : Юридическая лит-ра, 1972. – 256 с.
7. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В. Н. Карташов; под ред. докт. юрид. наук., проф. Н. И. Матузова. – Саратов, 1989. – 218 с.
8. Чернова Э. Р. Юридическая деятельность в механизме правового регулирования (на примере деятельности органов внутренних дел МВД РФ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Эльвира Рамильевна Чернова. – Владимир, 2007. – 26 с.
9. Шабалин В. А. Методологические вопросы правоведения (в связи с теорией и практикой социалистического управления) / В. А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 226 с.

10. Нарыкова С. П. Системный подход к исследованию механизма правового регулирования: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Светлана Петровна Нарыкова. – М., 2006. – 26 с.

11. Ермашов Д. В. Механизм правового регулирования миграционных отношений: теоретический аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Дмитрий Валерьевич Ермашов. – М., 2011. – 32 с.

12. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге видання. – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.

13. Корчевна Л. До критики поняття «механізм правового регулювання» / Л. Корчевна // Право України. – 2003. – № 1. – С. 117–119.

** Мазур Віталій Вікторович – аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України.*